

Тобакалов Ч.Б.

**КЫРГЫЗСТАН МЕНЕН ӨЗБЕКСТАНДЫН
ЧЕК АРА ЖАНА КООПСУЗДУК МАСЕЛЕСИНДЕГИ МАМИЛЕЛЕРИНИН
ИЗИЛДЕНҮҮ ТАРИХЫ**

Tobakalov Ch.B.

**THE HISTORY OF RESEARCH ON THE PROBLEM AND THE BORDER
OF KYRGYZSTAN AND SAFETY IJZBEKSTAN**

УДК: 947.1;973(575.2)(043.3)

Макалада Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы эки тараптуу мамилелери каралды.

The article deals with the bilateral relations between Kyrgyzstan and Uzbekistan.

Кыргызстан менен Өзбекстан эки тараптуу мамилелердин терендеши үчүн бир топ мүмкүнчүлүктөргө ээ. Мамлекет аралык, регионалдык жана дүйнөлүк масштабдагы көптөгөн маанилүү маселелери боюнча тараптардын көз караштары дал келет. Бирок, эки мамлекетке тең жаңы проблемалар жаралууда. Алардын аз убакытта чечилиши экономикалык, социалдык-саясий жана маданий кызматташуунун өнүгүү темптерине байланыштуу. Алардын арасында кыргыз-өзбек чек ара маселеси өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Адамзат цивилизациясынын өнүгүшү гуманисттик принциптердин негизинде эл аралык мамилелерди куруу зарыл экендигин көрсөттү. Алардын бири — мамлекеттик чек аранын кол тийбестиги жана бузулбастыгы.

«Кансыз согуш» бүткөн соң идеологиялык жана аскердик-стратегиялык тирешүүлөр токтоду. Бирок жаңы коркунуч — локалдуу конфликттер пайда болду. Алар территориалдык тартышуу, конфессия аралык жана этникалык өзгөчөлүктөр, табигый ресурстардын колдонуу маселелери ж.б. байланыштуу. Эл аралык мамилелер проблемалары боюнча адистер территориалдык пикир келишпестиктерди территориалдык тартышуу менен түшүндүрүшөт. Территориалдык ой келишпестиктин мисалына чек аранын өтүшү тууралуу маселени айтса болот. Айрым илимпоздордун ою боюнча, кээ бир учурда территориалдык пикир келишпестиктер мамлекеттик жана регионалдык мүнөзгө ээ болушу мүмкүн. Бул учурда мамлекеттик деңгээлдеги сүйлөшүүлөрдүн жүргүзүлүүсү билдирилбейт, ал эми регионалдык болсо, чек арага жакын жайгашкан жашоочулардын же өзүнчө бир коомдук чөйрөлөрдүн нааразычылыгын билдирет.

Мамлекеттик чек ара бул жердин бетинен өтүүчү сызык (куркак жерби, же суунун үстүбү, айырмасы жок) жана анын үстүнөн, аба катмарынын, жердин алдынан тушма туш өтүүчү сызыгы. Ал конкреттуу бир мамлекеттин башка мамлекеттен (же мамлекеттерден) бөлүнгөн чеги. Чек аранын туура эмес өтүшү келечектеги конфликттерге алып келиши мүмкүн.

Канчалык чек ара узак созулса жана коңшу мамлекеттер канчалык кеп болсо, ошончолук көп талаш

тартыш жерлер пайда болушу мүмкүн. Кыргызстандын Казакстан, Өзбекстан жана Тажикстан менен болгон азыркы административдик чек арасы 1924—1928-жылдардагы улуттар аралык жиктешүү мезгилинде түзүлгөн. Ал мезгилде Кыргыз Республикасы Россиянын составында кара-кыргыз автономиялуу областы катарында болгон, Казакстан болсо Кыргыз ССР деп аталган, ал эми Тажикстан болсо өзбек ССРинин автономиялык областы болуп турган.

Чек аранын өтүүсүнүн, анын ичиндеги административдик бирдиктердин тизмеси менен ар бир республикага таандык 1925-жылдын 17-мартында Орто Азиялык ликвидкомдун отурумунда макулдашылып, бекитилген. Анын көрсөтмөсү жана райондоштуруу боюнча СССРдин БАКнын комиссиясынын чечими менен СССРдин Президиумунун БАКи бекиткен. Бир аз убакыттан соң, тигил же бул тараптардын өтүнүчү боюнча административдик чек араларга кээ бир өзгөртүүлөр киргизилген. Бул өзгөртүүлөр 1925-жылдын 9-ноябрында РФ БАКнин токтому менен 1926-ж. СССР БАКнин токтому менен, 1927-жылы СССР БАКнин токтому менен бекитилген. Бул документтердин негизинде чек аранын маалыматтары (чиймелери) жана Туркестан округунун штабынын согуш-этнографиялык бөлүмүнүн картасына түрүшүлгөн.

Чек ара жөнөкөй эки түрдө өткөрүлгөн. Улуттар аралык бөлүмүнүн натыйжалары чек арага жакын жерлердин жашоочуларынын улуттук курамы, алардын жүргүзгөн чарбасынын жана экономикалык кызыкчылыктары эске алынбастан, бүтүндөй жаңы административдик түзүлүштөрдүн башкаруучуларынын көптөгөн суранычтары өз далалаттары менен борборго, кайрылуусунун натыйжасында ишке ашкан. Борбордук жана жергиликтүү паритеттик комиссиялар территорияга көп ирет өзгөртүүлөрдү киргизишкен, бирок баары тараптарды ыраазы кылган чечимдерге жетишкен эмес. Архивдик материалдар жана чек ара тургундарынын айтымдары көрсөткөндөй айрым жер тилкелеринде чек аралык бир улуттуу айылдарды коллективдүү чарбасына бириктирүүнүн жүрүшүндө чек ара объективдүү түрдө өзгөртүлгөн. Көптөгөн учурда Орто Азиядагы республикалардын ортосундагы чек араны өзгөртүү иш чаралар союздук министрликтердин жана республикалык органдардын чечимдери менен, областтык жана райондук мамлекет башкаруу токтомдору менен, айрым колхоздор жана аларды башкаруучулардын макулдашуулары боюнча өткөн. Кээ бир учур-

ларда коншу республиканын чек арадагы чарбалары бири биринин жерлерин мыйзамсыз колдонуу фактылары да болгон. Кайдыгерлик, шалаакылык, айрым учурда жетекчилер арасындагы адилетсиз макулдашуулар кептеген талаш жерлердин пайда болушуна алып келген. Айрым участкалар Кыргызстандын негизги территориясына терең кирип кетип, анклавдык кесиндилерди жараткан. 1924-жылдан баштап кыргыз-өзбек, кыргыз-тажик өкмөттүк паритеттүү комиссиялардын тынымсыз сүйлөшүүлөрү жүрүп турган. 1955-жылы Кыргыз ССР менен Өзбек ССРинин жогорку Кенештеринин президиумдары ортосунда республикалык чек аралардын тартыш маселелерин кароо боюнча макулдашууга жетишилген. Ошол эле жылы Кыргыз ССРинин Совет министри өзбек ССРинин Совет министри эки республиканын ортосундагы чек араны орнотуу боюнча паритеттүү комиссиянын составын аныкташкан.

Паритеттүү комиссиянын материалдары эки республиканын министрлер Советтери тарабынан каралып, бекитилген. (Кырг. ССРинин Совет министрлигинин 1955-жылдын 22-октябрындагы №497 токтому, өзбек ССРинин Совет министрлигинин 1955-жылдын 3-августундагы №543 токтому). Эки республиканын өкмөттөрү паритеттүү комиссиянын бүтүндөй материалдарын аларды бекитүү үчүн Жогорку Кенештерге вткерген. Кыргыз ССРинин Жогорку Кенешинин Президиуму 1961-жылдын 30-мартындагы жарлыгы менен паритеттүү комиссиянын протоколуна жараша чек араны бекиткен.

Тилекке каршы, СССРдин Жогорку Кенешинин Президиуму бул Жарлыкты бекиткен жок, ал албетте бүгүнкү күндөрдө жогорку даражадагы эң татаал маселе. Чек аранын ушундай абалы менен биздин өлкө суверендүүлүктү алганга чейин жашап келди. СССРдин жоюлушу Борбордук Азияда улуттуктердин пайда болушуна алып келди. 1993-жылдын август айында Казакстан, Россия Федерациясы, Тажикстан, Өзбекстан жана Кыргызстан ортосунда декларацияга кол коюлган. Ошентип, Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бардыгы официалдуу түрдө чек аранын бузулбастыгы принципинде тууруда. Эгемендүүлүк бири-бирнен айырмаланган ар кайсыл улуттук, диний жана маданий топторду бир мамлекетке бириктирген. Бул нерсе чек араны кайрадан карап чыгуу үчүн регионалдуу конфликттерге шарттарды түзөт. Мисалы Фергана аймагы кылымдар бою түзүлүп келген ар түрдүү этномаданий бирдик болбогондуктан, Совет мезгилинде Өзбекстан (Фергана, Андижан. Наманган областтары), Кыргызстан (Ош, Жалабад областтары) жана Тажикстан (Ленинабад областы) ортосунда бөлүнгөн. Чек ара башаламан өткөрүлүп, анын натыйжасында анклавдар пайда болгон.

Республикалардын чек аралары этникалык чек аралар менен дал келбейт, ошондуктан ал келечекте конфликттердин себеби болуп калышы мүмкүн. Бул чөйрөдө айрым карама каршылыктар өзбекстан менен Кыргызстандын ортосунда болууда.

Кыргыз-өзбек чек араларындагы жер кесиндилери мамлекеттик чек арада үч башкы багытка байланыштуу өрчүшүп кетүүсү мүмкүн:

- Кыргызстан менен өзбекстандын ортосундагы

чек аранын делимитация жана демаркациясынын жоктугу;

- талаш жер-суу маселелеринин болушу;
- Кыргызстандын чек арасын коргоо жана күзөткө алуунун начардыгы.

Этникалык өзбектер ээлеген жерлер КР аймагына кээ бир жерлерде бир нече километрге чейин ичкериге кирип кетет. Улуту өзбек анклавдары (Сох, Шахимардан жана эки аты жок жерлер) ХХ кылымдын 30-жылдарынан бери биздин республиканын Баткен областынын ичиндеги «аралдар» болуп калган. Алардын экөөсүн, Сох жана Шахимардан, коомчулуктун өзгөчө көңүлүн бурууда. Коопсуздук жактан, өзбекстан бул анклавдарды маанилүү стратегиялык жерлер катары карап, анклавдарды «чоң жер» менен байланыштыруу үчүн коридор алгысы келет. Мамлекеттердин бардыгы өз ичиндеги анклавдарды жоюуга аракет кылып жатканына көңүл бура кетсек. Мунун себеби: анклавдар мамлекеттик байланыштарды солгундатуучу мамилелердин кыжырдануусун туудурган бир коркунуч болуп эсептелет. Анклавдын статусу боюнча түйшүктөр чыгат, ал жерге коншу өлкө өндүрүш ж.б. чыгындыларды жайгаштыруусу мүмкүн, ал өз учурунда башка мамлекеттин протестин пайда кылат.

Жалалабат, Ош областтарында Өзбекстан менен Кыргызстандын чек арасында 75 жакын талаш жер тилкелери бар. Биздин тарап сүйлөшүүлөрдө юридикалык күчкө ээ болгон 1955-жылдагы паритеттүү комиссиянын жыйынтыктарын жана андан кийинки өзгөртүүлөрүн негиз катары алууда. Өзбекстан болсо 1924—1928-жылдардагы улуттук-территориалдык бөлүнүү жөнүндөгү материалдардын негизинде чек араны орнотууну талап кылууда. Мамлекеттик чек аранын делимитация жана демаркация боюнча коншу өлкөлөр арасында бирдиктүү өкмөттөр аралык комиссия түзүлгөн. Бирок акыркы жылдарда кыргыз-өзбек мамилелеринде негативдүү тенденциялар пайда болуп, акырындап өсүп жатат. Алгачкы ирет бул чек арадагы инциденттерге байланыштуу. Протекционизм жана жабык рынок жолун тандап алган өзбекстандын экономикалык саясаты өзбек бийликтерин коншу өлкөлөр менен болгон чек арасын бекемдөөгө мажбур кылган. 2000-жылы Өзбекстан Кыргызстан атуулдары үчүн визалык режимди киргизген. Кыргызстандын чек ара тургундары үчүн Өзбекстандын территориясына 100 км карай созулган сапарга жана транзиттүү өтүүгө уруксат берилген, ал эми узак сапарлар үчүн виза талап кылынууда. Натыйжада Кыргызстан да окшош визалык режимди киргизген. Бул чектөөлөр Фергана өрөөнүндө калыптанган соода жана социалдык карым катнаштарынын бузулушуна алып келди. Кылымдар бою болуп келген бай маданий алакалар эң төмөнкү деңгээлге жеткен. 1999-жылы эл аралык террористтерге каршы күрөшүү себеби менен өзбек тарабы Кыргыз Республикасынын айрым территорияларына жана Сох, Шахимардан анклавдарынын айланасына миналарды жаткырышкан. Мунун натыйжасында бир нече инцидент болуп бир нече адам каза болгон, бир топ мал жок болгон. Өзбек Республикасынын чек ара, бажы жана башка органдарынын кызматкерлери Кыргызс-

тан атуулдарына карата агрессивдүү мамиле кылып жатат. Өзбек аскерлеринин ок атуу, курал жарактарынын колдонуу боюнча фактылар өзгөчө тынчсыздандууну туудурган. Кыргызстандын расмий бийликтери бул окуяларлар 1996-жылдын 24 декабрында кабыл алынган. КР менен ӨР ортосундагы түбөлүк достугу боюнча келишимге туура келбей турганын билдирген. Бирок официалдуу Ташкент Кыргызстандын жетекчилеринин кайрылуусуна көңүл кош мамиле жасашкан.

2001-жылдын февраль айындагы Бишкектеги өкмөт аралык сүйлөшүүлөрүндө өзбек делегациясы Сох анклавын өзбекстандан бөлүп турган 10.000 гектар жерди өзбек юрисдикциясына өткөрүүнү же өзбекстанга бул анклавды байланыштырган негизги автотрассаны берүүнү сунуштаган. Өзбек тарап сунуш кылган талаптар канааттандырылганда гана Кыргызстанга убактылуу токтотулган газ кайрадан бериле баштамак. Бул экономикалык блокаданын негизги элементи болгон. Бир эле Баткен областында, эксперттердин айтымына Караганда 100 жакын талаш-тартыш жерлер болгон. Сох ж.б. өзбек анклавынын тагдыры өкмөттөр аралык комиссия тарабынан эл аралык укуктун талаптарына ылайык чечилиши зарыл экенин тараптар билдиришкен.

Талибдердин талкаланышынан кийин ИДУ аскер күчтөрүнүн Өзбекстанга кайтып келүү коркунучу пайда болду. Официалдуу Ташкент бажы жана миграциялык режимдерди күчөткөндүгү чек ара аймактарынын тургундарынын кызыкчылыктарына катуу сокку урду. Бул болсо, Борбордук Азия өлкөлөрүнүн жетекчилерин чек аранын талаш тартыш жерлерин чечүү тууралуу сүйлөшүүлөрдү активдештирүүгө чек ара, бажы, виза жана миграциялык режимдерди оптималаштырууга түрткү берди. Сүйлөшүүлөрдүн негизинде 2002-жылда 450 км. аралыкка узарган кыргыз-өзбек мамлекеттик чек аранын өтүүсү боюнча проектке кол коюлган. Анклавдар боюнча ӨР президенти И.Каримов Сох анклавын өзбекстанга каратуу логикага туура келген иш деп айткан. «Бул талап эмес, коншу мамлекетке достук иретинде айтылган он сунуш»—деп белгилеп кеткен И.Каримов өз демилгесине комментарий берүүдө.

Бирок чек ара өрөөндөрүндө абал кооптуу болуп турат. Чек аралык инциденттеринин анализи көрсөтүп жаткандай, чек аралык конфликттердин негизги себептеринин бири жергиликтүү элдин чек арачыларга болгон жат мамилеси жана бажы, чек ара кызматкерлеринин кесиптик этикасынын жоктугу болуп саналат. Жергиликтүү тургундар менен бажы чек ара кызматкерлеринин арасындагы такай болуп жаткан чыр-чатактар чек арадагы этникалык топтордун арасындагы мамилелерге залакасын тийгизүүдө. Албетте, бул мамлекеттин саясаты эмес, айрым адамдардын кылганы, бирок, натыйжада эки өлкөнүн мамилеси курчуп кетүүсү ыктымал. 2003-жылдын 23-февралында Баткен облусунун Күнгөйөтөк деген жеринде дагы бир инцидент катталган: Кыргызстандын атуулу Шамшиев С. мианага кабылып, алган жаракатынан көз жумган. Бул окуя боюнча КР тышкы иштер министри А.Айтматов Кыр-

гызстандагы өзбек Республикасынын элчиси А. Салахитдиновко нота жөнөткөн.

2003-жылдын март айында Ташкентте эки өлкөнүн ортосундагы мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо маселелери боюнча кыргыз-өзбек өкмөттүк комиссиясы ишин баштаган. Биздин Республиканын делегациясын вице-премьер министр, ЕврАзЭСтеги Кыргызстандын атайын өкүлү Б.Мамбетов жетектеген. Бир эле мөөнөттө Кыргызстан менен өзбекстан өкмөттөрүнүн арасындагы мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүүчү транспорттук каттамы маселеси боюнча эксперттик жана жумушчу топторунун жолугушуулары болуп өткөн. Мындан тышкары, кыргыз айылы Барак менен Карасуу районунун ортосундагы өзбекстан аркылуу өтүүчү транспорттук байланышы тууралуу макулдашууга жетишилген.

2003-жылдын июнь айында КР премьер-министри Н.Танаев чек аралык маселелер боюнча өкмөттүк комиссиянын отурумун өткөргөн. Анда Кыргызстан менен кошуна өлкөлөрдүн арасындагы чек ара маселелери боюнча сүйлөшүү процессинин абалы каралган. Мамлекеттик чек аранын делимитациясы жөнүндө сүйлөшүүлөр өзбекстан Республикасы менен 2000-жылдан февраль айында башталган. Делегациялардын пленардык отурумдарында 677 км. бекитилген, ал эми 358 км кошумча эксперттик изилдөөгө жана жергиликтүү бийлик органдары менен кеңешүүнү талап кылган.

Бирок, эки тараптык комиссия чек ара жана башка кызматтарынын өкүлдөрүнүн катышуусу менен дагы бир карап чыгууга макулдук берген. өзбек Республикасынын премьер-министри мина жаткыруу маселесин карап чыгып ага жооп бере тургандыгын айткан. Ал мезгилде миналардан Кыргызстан, Тажикстан жана өзбекстандын жарандары жалпысынан алганда 32 киши жапа чеккен. өз кезегинде, Н.Танаев өзбек кесиптештерине, Кыргызстан өз чек арасы аркылуу террористтик топторду өткөрбөстүгүнө убада берген. Сүйлөшүүлөрдүн өтүшүндө чек ара мамилелеринин калыптаануусу тууралуу ар тараптуу пикир алмашуулар өткөн.

2004-жылы мамлекеттик чек арада өткөрүү пункттарынын ачылышы кыргыз-өзбек өкмөт аралык комиссиянын алтынчы отурумунда көпкө жана тыкан иштелип чыккан. Натыйжада делимитация өткөн чек ара кесимдеринде 14 күзөт өткөрүүчү пункттар ачылган. Кабыл алынган чечимге ылайык чек араны элдерге жана автотранспортко эркин өтүү мүмкүнчүлүгү пайда болот. Эл аралык кысымдан улам өзбекстан мина жаткырган жерлерден миналарды алуу ишин баштаган. 2005-жылдын 2-мартында өзбек Республикасынын Тышкы иштер министрлиги Кыргыз Республикасынын Ташкенттеги элчилигине жөнөтүлгөн нотасына ылайык, Шахимардан анклавындагы мина жаткырылган жерлер миналардан бошотулгандыгы айтылган. Бирок, чек аранын башка жерлери дагы эле миналардан бошоно элек. Тарых көрсөтүп жаткандай, чек ара маселелеринин чечилбестиги мамлекеттер ортосундагы тирешүү менен талаштын негизги себептеринин бири. Чек аранын делимитациясы бири-бирне компромисске барууну

талап кылат. Эгер Борбордук Азия чек араларынын картасына карасак, демографиялык, географиялык ж.б. өзгөчөлүктөрдү эске алганда, өлкөлөрдүн арасындагы чек ара маселелерин чечүүдө компромисс бир гана мүмкүн боло турган ыкма экени көрүнүп турат. Мамлекеттик чек араны орнотуу маселеси өтө сезимтал, кылдаттыкты талап кылат. Туура эмес чечилген чек ара маселелери кылымдар бою эки тараптык түйшүктүү проблемалардын булагы болуп калат.

Кыргыз Республикасынын жетекчилиги коңшу өлкөлөр менен тынчтык, толук кандуу экономикалык кызматташуу багытын тандап алган. Бул курсту ишке ашыруу үчүн Кыргыз Республикасынын бийлиги аскердик чөйрөдө жана чек арадагы аскердик күчтөрдү кыскартуу боюнча беш тараптык келишимдердин демилгечилердин бири болду. Бул келишим Кыргызстан, Тажикстан, Казакстан, Россия жана Кытайдын ортосунда кабыл алынган.

КРнын президенти К.Бакиев 2006-жылдын 3-4-октябрында Өрна расмий сапар менен барган. Бул сүйлөшүүлөрдүн негизинде бир катар ведомстволордун жетекчилери өз ара кызматташуунун документтерине кол коюшкан. Кол коюлган документтердин эн орчундуулары төмөнкүлөр болгон:

- КРнын өкмөтү менен ӨРнын өкмөтүнүн ортосунда эки өлкөнүн жарандарынын өз ара келип кетүүлөрү боюнча макулдашуу;

- 2006—2010-жылдарга КР менен ӨРнын ортосунда экономикалык, илимий-техникалык жана гуманитардык кызматташтыгы тууралуу Келишим жана Программа;

- КРнын Башкы прокуратурасы менен ӨРнын Башкы прокуратурасынын ортосунда укуктук жардамдар жана кызматташуу боюнча макулдашуулар;

- КРнын өнөржай, тышкы соода жана туризм министрлиги менен ӨРнын Туризм комитетинин ортосунда туризм боюнча кызматташуу тууралуу макулдашуу.

Жогоруда айтылгандардын негизинде, бул маселе боюнча төмөнкү жыйынтыктарды чыгарууга болот:

- Кыргызстан менен өзбекстандын ортосундагы 1990-жылдардан кийинки тышкы саясий өнүгүүнүн негизи көп багыттуу дипломатия болуп калды. Финансылык, экономикалык, технологиялык ж.б.

ресурстарынын чектелгендигине байланыштуу КМШ чегиндеги мурунку өнөктөштөр менен мамилелердин жаңы форматта түзүү зарылдыгы, андан сырткары дүйнөнүн ири мамлекеттери менен мамилелерди күчөтүүгө объективдүү түрткү берген. Бул процессте дүйнөлүк державалардын буга чейин жабык болгон геосаясий чөлкөмдү өздөштүрүү боюнча кызыгуусу да чоң ролду ойнойт

Азыркы мезгилде Кыргызстан менен өзбекстандын мамилелери начар өнүккөн. Анткени, регулярдун түрдөгү экономикалык кысымдар, чек ара проблемалары эки тараптуу мамилелерге өз зыянын тийгизүүдө. Тараптар аталган маселелерди чечүү менен, пикир келишпестиктердин ырбап кетишине мүмкүнчүлүк бербөөгө аракет жасашууда.

- өзбекстан (Казакстандан кийинки) Борбордук Азиядагы чоң өлкөлөрдүн бири жана региондун алдыңкы мамлекети болгусу келет. Көптөгөн эки тараптык маселелер боюнча ал катуу позицияга ээ. Кыргызстан чек ара проблемалары, газ жеткирүү, суу маселелери боюнча ар дайым өзбекстан тараптан күчтүү кысымын сезип келген. Бул маселелер жакшы көңүл бурууну талап кылат, анткени алар эки тараптык мамилелердин динамикасын аныктап турат.

Кыргыз-өзбек мамлекеттик чек-арасын делимитациялоо тууралуу маселеге чоң маани берүү керек.

Адабияттар:

1. Комиссина И., Курнов А. Россия — Китай — страны Центральной Азии: к новому качеству международных связей // Центральная Азия и Кавказ.— №2. — 2004. — С. 176.
2. Республика. — 1999. — 20-апрель.
3. КР ПА.2000. Ф.1. Оп. 5. Д.17-4. Л.93.
4. Вечерний Бишкек. —2005. — 13 май.
5. Волков И.В. Аталг. чыг. — 77-6.
6. Волков И.В. Аталг. чыг. —78- б.
7. АКИ press. — 2003. — №5—6. —4-6.
8. КР ПА.2001. Ф.1. Оп. 5. Д. 17-2. Л.32.
9. КР ПА.2003. Ф. 1. Оп. 5. Д. 17-5. Т.2. Л. 134.
10. Вечерний Бишкек. — 2003. — 13-март.
11. КР ПА.2003. Ф.1. Оп. 5. Д.17-5. Т.3. Л.178.
12. Слово Кыргызстана. — 2003. — 19-август.
13. КР ПА.2004. Ф.1. Оп. 5. Д.17-8. Т.7. Л.23.
14. Эркинтоо. — 2006. — 6-октябрь.

Рецензент: т.и.д. профессор Нурумбетов Б.А.